

Stanisław Kuprjaniuk

Ludowa rzeźba drewniana w wyposażeniu warmińskich kapliczek i krzyży dawniej i dziś

Studia Elckie 16/2, 183-202

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STANISŁAW KUPRJANIUK*

LUDOWA RZEŻBA DREWNIANA W WYPOSAŻENIU WARMIŃSKICH KAPLICZEK I KRZYŻY DAWNIEJ I DZIŚ

Warmia pośród innych krain historycznych dawnej Rzeczypospolitej wyróżnia się dosyć licznym potencjałem obiektów małej architektury sakralnej, do których należą: kapliczki, krzyże, kaplice domkowe i dzwonniczki ludowe. Najbardziej wyraziste i najliczniejsze wydają się być kapliczki, których liczba ustalona została na 1370¹. Najstarsze z nich powstały na początku XVII w., tego dowodzą chociażby zachowane chorągiewki wiatrowe (Dobrag, Krzywiec, Samborek), oraz w XVIII w., które charakteryzują się wyraźnymi cechami stylu barokowego (Dąbrówka, Rogóż, Stoczek Klasztorny, kapliczki różańcowe przy drodze z Reszla do Świętej Lipki). Większość kapliczek powstała jednak pod koniec XIX w. tworząc tym samym grupy zbieżnych w swym założeniu neogotyckich obiektów architektonicznych (Bartąg, Kaborno, Marcinkowo, Pajtuny oraz Franknowo, Kierwiny, Tolniki Wielkie, Żegoty itd.). Nie znaczy to bynajmniej, że oprócz kapliczek stylowo barokowych i neogotyckich nie powstawały również inne formy architektury kapliczek, które, pozbawione akcentów typowych dla sztuki profesjonalnej, można określić jako „ludowe”. Przeważnie były to proste kapliczki murowane z cegły, otynkowane i w całości pobielone (Kolno, Pluty, Wojnity), ale także stosunkowo rzadkie przykłady kapliczek w formie drewnianej skrzynki, zawieszonych na słupie, drzewie lub krzyżu. Podczas gdy kapliczki stały się powszechnym miejscem, ekspozycji figur świętych Pańskich, to przydrożne krzyże drewniane były wyposażone w rzeźbione, w sposób dosyć ekspresyjny, różnego rodzaju interpretacje ukrzyżowanego Chrystusa.

Nie ulega wątpliwości, że kapliczki i krzyże, które zostały wzbogacone rzeźbami autorstwa miejscowych twórców ludowych, stanowiły

* Dr Stanisław Kuprjaniuk – Fundacja im. Mikołaja Kopernika we Fromborku, historyk, fotografik, przewodnik Warmii, Mazur i Ziemi Elbląskiej, autor przewodnika: *Frombork*, Olsztyn 2011 i współautor katalogu: *Warmińskie kapliczki*, Olsztyn 2012; e-mail: st.guide@wp.pl.

¹ Ustalenia na podstawie własnej dysertacji doktorskiej z 2013 r. pt. *Mała architektura sakralna na Warmii do 1945 roku ze szczególnym uwzględnieniem kapliczek*.

charakterystyczny element warmińskiego krajobrazu. Właśnie tego typu obiekty, niezależnie od miejsca ich występowania na Warmii, południowej bądź północnej, w pełni oddawały katolickiego ducha tej „świętej” od religijnych znaków ziemi, stanowiąc przy tym jej nieocenioną wartość kulturową. Jednak liczba takich pięknych przykładów łączności architektury z ludowymi rzeźbami jest współcześnie niestety stosunkowo bardzo mała. Prowadzone przeze mnie badania nad małą architekturą sakralną, w latach 2001-2013, wzbudziły moje zrozumiałe zainteresowanie tą dziedziną sztuki, która jawi się jako nierozzerwalna w stosunku do architektury kapliczek i ich dziejów. Pewną wiedzę na temat rzeźby ludowej w kapliczkach zawarły prace badawcze, prowadzone już od końca l. 50. do schyłku l. 70. XX w.² Zarejestrowany wówczas stan ludowej rzeźby drewnianej, w moim mniemaniu nie do końca zrealizowany i rozpoznany na całej Warmii, wymaga jednak współczesnej weryfikacji, gdyż od tamtego czasu wiele obiektów uległo zniszczeniu lub zostało skradzionych. Charakteryzując ogólnie zjawisko warmińskiej rzeźby ludowej, prezentuję tu z jednej strony wyniki własnych poszukiwań terenowych oraz kwerend archiwalnych, z naciskiem na ukazanie tego, co jeszcze się zachowało, a co nowego zostało odkryte. Z drugiej strony przypominam i zwracam uwagę o istnieniu i funkcjonowaniu niegdyś w kapliczkach i na krzyżach tego typu wytworów sztuki ludowej.

1. Rozwój rzeźby ludowej

W dawnej kulturze ludowej rzeźba miała przede wszystkim charakter religijny. W większości warmińskich kapliczek, drewniane rzeźby ludowe powstawały równolegle z budową obiektu, przeważnie u schyłku XIX w. Właśnie na ten okres przypadł „złoty wiek” budowy samych kapliczek i rozkwitu świątkarstwa na Warmii³. Wówczas to mała architektura sakralna wraz z rzeźbą ludową wysunęła się na czoło osiągnięć kulturowych warmińskiej wsi⁴. Rozpięte postacie Chrystusa na przydrożnych krzyżach oraz świątki usadowione we wnękach kapliczek, a także

² H. Skurpski, *Sztuka ludowa Warmii i Mazur*, Olsztyn 1948; tegoż, *Warmińska plastyka ludowa*, w: *Prace i materiały etnograficzne*, red. J. Gajek, W. Gębik i F. Klonowski, t. 19, Olsztyn 1961; tegoż, *O sztuce ludowej Warmii i Mazur*, Olsztyn 1971; F. Klonowski, *Sztuka ludowa Warmii i Mazur*, Olsztyn 1953; tegoż, *Warmińska rzeźba ludowa. Katalog wystawy*, Olsztyn 1958; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba ludowa*, Olsztyn 1979.

³ H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, s. 139.

⁴ T. Chrzanowski, K. Piwocki, *Drewno w polskiej architekturze i rzeźbie ludowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1981, s. 34.

umieszczone w skrzynkach i zawieszane na słupach, krzyżach i drzewach, można było spotkać w wielu wsiach zwłaszcza w dawnych powiatach lidzbarskim, olsztyńskim i reszelskim. Tak powstałe wyposażenie kapliczek najczęściej odpowiadało zapotrzebowaniu konkretnej wsi np. z powodu jakichś wydarzeń losowych, bądź osobistych życzeń właściciela posesji. Dzieła te wykonane przez anonimowych, a czasami znanych rzeźbiarzy, tworzyły w kapliczkach pewnego rodzaju „galerię sztuki ludowej”⁵. Było to widoczne zwłaszcza w takich kapliczkach, które charakteryzowały się wielością wnek lub obszernym miejscem do ich lepszej ekspozycji. Współcześnie takim zjawiskiem, większej ilości figur ludowych w jednym obiekcie, odznacza się właściwie tylko jedna z kapliczek w Najdymowie.

Rzeźbiarze ludowi realizując swoją wewnętrzną potrzebę tworzenia znajdowali równocześnie odbiorcę swej sztuki i zaspakajali potrzebę jej funkcjonowania w środowisku, w którym żyli⁶. Z drugiej strony rzeźba ludowa pod k. XIX w. budziła niechęć z powodu „nieudolności” swej formy oraz zbyt śmiałych zestawień kolorystycznych. Również w niemieckim kręgu etnograficznym, pomimo wydawania stosunkowo licznych publikacji, odnoszących się do regionalnej sztuki ludowej, nie wzbudzała ona większego zainteresowania⁷. Karol Clasen pomijał zupełnie milczeniem istnienie warmińskiej rzeźby ludowej⁸. Podobne stanowisko, charakteryzowało również innych etnografów. W świadectwach niemieckich nie zachowało się także żadne nazwisko, które pozwoliłoby nazwać po imieniu choćby jednego, miejscowego świątkarza.

Inny stosunek do rzeźby osadzonej w kapliczkach, o której można powiedzieć, że miała znamiona wytworów dzieł profesjonalnych, mieli historycy sztuki np. Anton Ulbrich⁹. Do tych wytworów należy zaliczyć potwierdzone dzieła autorstwa Krzysztofa Perwangera z Tolkmicka¹⁰

⁵ R. Drewek, *Transport i komunikacja*, w: *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, red. J. Burszta, Wrocław-Warszwa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 298.

⁶ J. Grabowski, *Dawna polska rzeźba ludowa*, Warszawa 1970, s. 8.

⁷ A. Kunczyńska-Iracka, *Rzeźba*, w: *Sztuka ludowa w Polsce*, red. E. Fryś, A. Iracka i M. Pokropek, Warszawa 1988, s. 207.

⁸ K. H. Clasen, *Ostpreussen*, Weimar 1937 i rozszerzone w 1942.

⁹ A. Ulbrich, *Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreußen vom Ausgang des 16. bis in die 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Bd. 1-2, Königsberg i. Pr. 1926-29.

¹⁰ A. Marquardt, *Der tolkemiter Bildhauer Christoph Pervanger*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” (dalej: ZGAE), Bd. 22, 1926, s. 309, 311; A. Ulbrich, dz. cyt., s. 672-674; J. Strunge, *Maler und Bildhauer des Bistums Ermland*, „Neue Preussische Provinzial-Blätter”, Bd. 7, H. 5, 1949, s. 410; J. Strumiński, *Krzysztof Perwanger – rzeźbiarz z Tolkmicka*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”

(Orneta - grupa Ukrzyżowania¹¹ oraz Stoczek Klasztorny - Immaculata z 1742 r.¹², Madonna z Dzieciątkiem z 1749 r.¹³, św. Franciszek z Asyżu z 1752 r.¹⁴, św. Antoni Padewski z 1761 r.¹⁵) oraz szereg innych dzieł anonimowych twórców, zachowane w Braniewie (Matka Boża z Dzieciątkiem), Międzyzlesiu (św. Helena)¹⁶, Nowej Pasłęce (Matka Boża z Dzieciątkiem) i nie zachowanych w miejscowościach: Czosnowo (Matka Boża z Dzieciątkiem)¹⁷, Sątopy (Matka Boża i św. Józef)¹⁸.

O warmińskiej rzeźbie ludowej można więcej się dowiedzieć dzięki Franciszkowi Jankowskiemu i Pawłowi Sowie, którzy, przed wojną gromadzili fotografie rzeźb, napisów i sentencji, jako dowody polskości miejscowej ludności. Niestety, rezultatów swych nie ogłaszali, a zbiory ich uległy w czasie wojny prawie całkowitemu rozproszeniu¹⁹. Tylko niektóre fragmenty ich pracy zostały opublikowane w okresie międzywojennym w publikacjach dotyczących dawnych Prus Wschodnich²⁰. Zostały tam zamieszczone wybiórcze fotografie rzeźb ludowych, najczęściej dziś już nie zachowanych.

(dalej: KMW) 1969, nr 4, s. 584; A. Rzempołuch, *Krzysztof Perwanger (1708-1764). Działalność artystyczna na Warmii i w Prusach Królewskich*, „Rocznik Olsztyński” (dalej: RO), t. 17, 1997, s. 266-267; tegoż, *Powrót figury*, „Spotkania z Zabytkami” 2008, nr 4, s. 38-39.

¹¹ Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (dalej: IS PAN) – Orneta 057470; A. Ulbrich, dz. cyt., s. 693, 694 – il. 864; F. Buchholz, *Bilder aus Wormditts Vergangenheit*, Wormditt 1931, s. 112; A. Rzempołuch, *Krzysztof Perwanger...*, s. 268.

¹² Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: AAWO), AB, H 203, fol. 24v.; IS PAN – Stoczek Klasztorny 058484; A. Boenigk, *Kloster Springborn des Ermlands Friedenstempel*, ZGAE, Bd. 20, 1917, s. 265; A. Ulbrich, dz. cyt., s. 673, 676 – il. 845; A. Rzempołuch, *Krzysztof Perwanger...*, s. 269, s. 279 – il. 8.

¹³ AAWO, AB, H 203, fol. 30v.; IS PAN – Stoczek Klasztorny 058463; A. Boenigk, dz. cyt., s. 265; A. Ulbrich, dz. cyt., s. 674, 676 – il. 846; A. Rzempołuch, *Krzysztof Perwanger...*, s. 269-270, 284 – il. 16.

¹⁴ AAWO, AB, H 203, fol. 31r.; A. Ulbrich, dz. cyt., s. 674; A. Rzempołuch, *Krzysztof Perwanger...*, s. 273.

¹⁵ AAWO, AB, H 203, fol. 34v-35r.; A. Ulbrich, dz. cyt., s. 674; A. Rzempołuch, *Krzysztof Perwanger...*, s. 271.

¹⁶ A. Ulbrich, dz. cyt., s. 635, 637 – il. 798; A. Kopiczko, *Sanktuarium Świętego Krzyża w Międzyzlesiu*, „Posłaniec Warmiński” (dalej: PW) 2000, nr 24.

¹⁷ IS PAN Szalimia 058528 – Czosnowo.

¹⁸ Fiszka Państwowych Służb Ochrony Zabytków w Olsztynie (dalej: FPSOZ OL) – Sątopy.

¹⁹ H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, s. 140.

²⁰ „Prusy Wschodnie, przeszłość i teraźniejszość”, red. M. Zawidzki, Poznań 1932; powtarzam za: F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 3.

Warmińską ludową plastykę figuralną w pełni odkryto dopiero po II wojnie światowej. W 1947 r. dyrektor Muzeum Mazurskiego w Olsztynie Hieronim Skurpski zapoczątkował opracowanie zbiorów, wydając przewodnik działu etnografii²¹. Głównym materiałem do studiów stały się zachowane w terenie zabytki. W 1948 r. wystawa warmińskiej rzeźby ludowej uzyskała komentarz w formie katalogu²². W tymże roku Józef Grabowski²³ na łamach „*Polskiej Sztuki Ludowej*” poddał warmińską, naiwną snycerkę analizie artystycznej²⁴ i uczynił pierwszy krok w celu umiejscowienia jej w polskiej sztuce ludowej²⁵. Tym samym, obok innych, ważnych skupisk drewnianej rzeźby w Polsce, wskazał także warmińskie środowisko twórców ludowych²⁶. Następnie warmińska rzeźba twórców ludowych została zaprezentowana na wystawach zagranicznych w Londynie (1956 r.) i w Paryżu (1957/58)²⁷. Wówczas na 147 zabytków polskiej sztuki ludowej 9 pochodziło z Działu Etnograficznego ówczesnego Muzeum Mazurskiego w Olsztynie. Do nich należały: Pietà z Klewek (XVIII w.), krucyfiks z Płoskini (XIX w.), Madonna z Dzieciątkiem z Bażyn (XIX w.), oraz pochodzące z nieznanymi miejscowości: Madonna z Dzieciątkiem (XIX w.), krucyfiks (XIX w.) i płaskorzeźba „Święta Rodzina” (XIX w.)²⁸.

2. Warmińscy świątkarze

Jeszcze na początku ubiegłego stulecia sztukę ludową traktowano jako twór anonimowy. Nieliczne nazwiska twórców świątków zachowały się dzięki zapiskom parafialnym, przekazom ustnym oraz rzadkim

²¹ H. Skurpski, *Dział Etnografii. Przewodnik*, Olsztyn 1947; D. Góralowa, *Katalog nie publikowanych rzeźb ludowych z Warmii*, KMW, 1970, nr 4, s. 501.

²² H. Skurpski, *Sztuka ludowa Mazur i Warmii*, Olsztyn 1948; D. Góralowa, *Katalog nie publikowanych...*, s. 501.

²³ Z. Jeż-Jarecka, Józef Grabowski (1901-1977), w: *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, t. 2, Wrocław-Kraków 2007, s. 97-99.

²⁴ J. Grabowski, *Zagadnienie stylu ludowego*, „*Polska Sztuka Ludowa*” (dalej: PSzL), 1947, nr 1-2; tegoż, *Sztuka ludowa Warmii i Mazur*, PSzL, 1948, s. 37-50; D. Góralowa, *Katalog nie publikowanych...*, s. 501.

²⁵ Tejże, *Warmińska rzeźba...*, s. 10.

²⁶ J. Grabowski, dz. cyt., s. 11.

²⁷ F. Klonowski, *Sztuka ludowa Warmii i Mazur na wystawie w Paryżu*, „*Słowo na Warmii i Mazurach*” 1958, nr 8; K. Pietkiewicz, *Warmińska rzeźba ludowa na wystawie Polskiej Sztuki Ludowej w Paryżu*, RO, t. 2, 1959, s. 323.

²⁸ Tamże, s. 324.

podpisom na rzeźbach (we Wrzesinie²⁹). Nazywano ich „świętkarzami” lub „bogorobami”, byli to najczęściej chłopci-samoucy³⁰, lub rzemieślnicy, najczęściej kołodzieje, cieśle i stolarze³¹, choć niekiedy praktykowali u cechowych rzeźbiarzy. Wielu z nich miało swój udział w remontach wewnątrz kościołów i kaplic. Za ich sprawą w kapliczkach można było spotkać dzieła wykonane fachową ręką. Częściej jednak mamy do czynienia z pracami skromnymi, o cechach prymitywnych. Wydaje się wątpliwym, aby na Warmii miała miejsce tendencja wędrujących świętkarzy³².

W środowisku warmińskim wskazuje się na trzech, znanych z imienia i nazwiska, twórców ludowych, którzy wywodzili się ze wsi. Józef Kupczyk³³ (1849-1911), chłop z Bartąga pochodził z rodziny o tradycjach stolarskich, o czym świadczy anons ogłoszeniowy zamieszczony w 1888 r. w „*Gazecie Olsztyńskiej*”³⁴. Kupczyk opatrywał swoje rzeźby napisami. Jedna z nich znalazła się w kościele w Bartągu i zawierała napis: „*Panie to moja praca a żądanie Twoje, użycze do końca błogosławieństwa swoje. Józef Kupczyk i Mieczysław syn Stolarz W. Bartąg r. P. 1905*”³⁵, druga przypisywana jemu znalazła się w kapliczce przykościelnej z 1897 r.³⁶ Prace te były wykonane z dużą starannością dbałością o oddanie właściwej proporcji i kształtu. Po jego śmierci opublikowano w „*Gazecie Olsztyńskiej*” okolicznościowy nekrolog³⁷. Podobne cechy stylistyczne nosiły dzieła Józefa Olka z Leszna (1884-1966). Rzeźbił on krzyże przydrożne i misterne, konwencjonalne ołtarzyki w stylu neogotyckim. Miał duży talent konstrukcyjny. Figury rzeźbione pojedynczo cechował wygląd bardziej indywidualny i ekspresyjny, czego przykładem może być rzeźba św. Franciszka z Asyżu, znaj-

²⁹ Dział Etnograficzny Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (dalej: DE MWM) – Wrzesina 4794. Podpis mało czytelny.

³⁰ R. Reinfuss, J. Świdorski, *Sztuka ludowa w Polsce*, Kraków 1960, s. 128; T. Chrzanowski, K. Piwocki, dz. cyt., s. 36.

³¹ A. Kunczyńska-Iracka, dz. cyt., s. 177.

³² Por. T. Chrzanowski, K. Piwocki, dz. cyt., s. 36.

³³ P. Turowski, *Sto siedemdziesiąt trzy lata walki o mowę ojczystą jednej wsi warmińskiej*, wyd. D. i N. Kasparukowie, Olsztyn 2003, s. 43-44; J. Ch., *Niezwyyczajny stolarz z Bartąga*, PW, 2004, nr 5; J. Chłosta, *Niezwykłe odkrycie w Bartągu*, PW, 2004, nr 11.

³⁴ Powtarzam za: A. Kunczyńska-Iracka, dz. cyt., s. 207; J. Chłosta, *Niezwyyczajny stolarz...*

³⁵ D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 9.

³⁶ E. Tryniszewki, *Józef Kupczyk – rzeźbiarz z Bartąga*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1961, nr 40, z 14-15 X.

³⁷ „Gazeta Olsztyńska” 1911, nr 135, z 14 XI.

dująca się w kapliczce w Lesznie³⁸. Trzecim rzeźbiarzem był Józef Weinert (1861-1937) ze Stanclewa³⁹, który od wczesnej młodości rzeźbił w drewnie świątki, krzyże przydrożne i cmentarne, ołtarzyki neogotyckie i figurki świętych. Te ostatnie ozdabiała liczne kapliczki położone w dekanacie barczewskim. J. Weinert nie sygnował rzeźb. W rzeźbie starał się dostosować do aktualnej mody panującej wśród twórców wystroju wnętrz kościelnych⁴⁰. Naśladował figury i ornament stylu neogotyckiego⁴¹. Wykonywał wiele prac na zamówienie m.in. krucyfiks w Wójtowie dla rodziny Langkau oraz krzyż z 1884 r. w Bredynkach, na pamiątkę krwawej masakry mieszkańców w 1863 r.⁴², krzyż cmentarny i kościelny w Klebarku Wielkim. Jego rzeźby zachowały się w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

3. Materiał i polichromia

Obfitość łatwego do zdobycia materiału oraz możliwość jego obróbki przy pomocy najprostszych narzędzi, jakim był nóż czy składany kozik, powodowały, że rzeźba w drzewie była powszechna w kulturze wiejskiej, także na Warmii. Większość świątków charakteryzuje się jednolitością bryły i była wykonywana zazwyczaj z jednego kawałka drewna lipy, topoli i czasem olchy. Drzewo lipowe było najłatwiejsze w modelowaniu, które pozwalało swobodnie kształtować szczegóły⁴³. Zachowały się również dzieła wykonane w świerku lub modrzewiu⁴⁴. Materiał ten pozwalał na osiągnięcie dodatkowego efektu fakturalnego⁴⁵. Czasami wnętrza kapliczek zapełniano scenami zespołowymi (Stare Włóki - św. Rodzina⁴⁶; okolice Lidzbarka Warmińskiego - Ucieczka do Egiptu⁴⁷).

³⁸ D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 9.

³⁹ F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 8-9; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, s. 150-151; J. Chłosta, *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)*, Olsztyn 2002, s. 405.

⁴⁰ A. Kunczyńska-Iracka, dz. cyt., s. 207.

⁴¹ D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 9.

⁴² F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 21.

⁴³ Tegoż, *Sztuka ludowa...*, s. 19; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, s. 147; T. Chrzastowski, K. Piwocki, dz. cyt., s. 36; A. Jackowski, *Polska sztuka ludowa*, Warszawa 2002, s. 36.

⁴⁴ F. Klonowski, *Sztuka ludowa...*, s. 19; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, s. 147.

⁴⁵ Tegoż, *O sztuce ludowej...*, s. 102.

⁴⁶ Archiwum Dokumentacji Naukowej Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (dalej: ADN MWM) – Stare Włóki 74415-6; F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 7, 26; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, s. 146 – il. 3. Obecnie współczesne zastępniki dawniejszych figur.

Mniej częstą formą plastyczną były płaskorzeźby (Drwęczno - fragment sceny Koronacji Matki Bożej⁴⁸; relokowane: Piszewo - Pietà Anielska⁴⁹, Madonna z Dzieciątkiem⁵⁰, Madonna z Dzieciątkiem w odwiedzinach u św. Anny⁵¹, Nagłady - Matka Boża Żuromińska ze św. Antonim Padewskim⁵²).

Wiele świątków posiadało dobrze zachowaną polichromię. Rzeźbiarze nakładali farby wprost na drewno lub stosowali podkład kredowy⁵³. Zachowane polichromie figur pochodzą na ogół z okresu późniejszego niż rzeźby. Należy jednak uznać je za autentyczne, odpowiadające gustom ludowego odbiorcy⁵⁴. Polichromia rzeźb ludowych utrzymana była w wąskiej gamie kolorów; główne barwy to biel, róż (karnacja), czarny (zarost, oczy), błękit, cynober lub czerwień wykorzystywane do malowania szat postaci, rzadziej zieleń. Farba zabezpieczała także drewniane figury przed złymi warunkami atmosferycznymi.

⁴⁷ DE MWM – okolice Lidzbarka Warmińskiego 3936 i 3937; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 138 – il. 60, 139.

⁴⁸ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, red. J. Z. Łoziński, B. Wolf-Łozińska, Seria Nowa, t. 2: Województwo elbląskie, z. 1: Braniewo, Frombork, Orneta i okolice, opr. autorskie M. Arszyński i M. Kutzner, wstępną inwentaryzację przeprowadzili P. Skubiszewski i E. Struszyński. Tekst, Warszawa 1980, s. 43.

⁴⁹ Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa WUOZ w Olsztynie (dalej: KEZAB OL) – Piszewo, nr 0502, zał. M. Przytocka, G. Makowska, 1980.

⁵⁰ DE MWM – pow. olsztyński 4293.

⁵¹ DE MWM – pow. olsztyński 89.

⁵² ADN MWM – Nagłady 7698-9; DE MWM – Nagłady 4509; W. Nowakowski, *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne*, Kraków 1902, s. 786-787; *Warmia i Mazury...*, s. 114; E. Sukertowa-Biedrawina, *Świadomość narodowa na Mazurach i Warmii w pieśni ludowej ludowej*, KMW, 1962, nr 1, s. 18; F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 7 – il. 30, 26; S. Flis, *Dawne napisy polskie w niektórych miejscowościach powiatu olsztyńskiego*, RO, t. 3, 1960, s. 226-227; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, s. 147; J. Pi-skorska, *Rozwój sanktuarium w Gietrzwałdzie 1877-1977*, SW, t. 14, 1977, s. 440; J. Jasiński, *Kontakty Warmii z innymi ziemiami polskimi u schyłku XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, KMW, 1981, nr 2-3, s. 242-244; tegoż, *Maryjne kaplice i kapliczki przydrożne na Warmii w XIX wieku*, w: *Niepokalana. Kult Matki Bożej na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. B. Pylak i Cz. Krakowiak, Lublin 1988, s. 647; G. Spychalski, *Matka Boska Żuromińska*, PW, 1989, nr 25; Z. Rondonańska, *Dwie warmińskie rękopiśmienne książki pielgrzymkowe z końca XIX wieku*, KMW, 1997, nr 2, s. 217; J. Chłosta, *Maryjne kapliczki na Warmii*, w: *Matka Boża w wierze, kulcie, teologii i sztuce. Perspektywa regionalna i uniwersalna*, red. J. Jezierski i K. Parzych-Blakiewicz, Olsztyn 2011, s. 92.

⁵³ A. Kunczyńska-Iracka, dz. cyt., s. 178.

⁵⁴ D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 8.

4. Źródła wzorów ikonograficznych

W umyśle chłopów z XIX w. pojęcie rzeźby kojarzyło się tylko z tematem religijnym. Świadomą pomocą i wzorem przy rzeźbieniu świątków była zatem dla świątkarza pamięć rzeźb figuralnych widzianych w kościołach, bądź przeniesionych stamtąd do przydrożnych kapliczek, jak to miało miejsce w Biesowie (Madonna z Dzieciątkiem z wnęki kruchty starego kościoła)⁵⁵ i w Lubominie (figura ołtarzowa św. Sebastiana z kościoła mariackiego w Braniewie⁵⁶). Wpływ sztuki profesjonalnej na twórczość ludową był nie do przecenienia. W twórczości ludowej spotyka się często trawestacje gotyckie i barokowe, świadczące o właściwych pierwowzorach, z których korzystali miejscowi świątkarze⁵⁷. Asymilowanie wzorów zaczerpniętych z kultury wysokiej było powszechną normą. Świątkarze czynili to na swój odrębny sposób poprzez uproszczenie i prymitywizowanie pierwowzoru, mieli jednak świadomość, jaki atrybut przysługuje danej postaci⁵⁸.

Najstarsze dzieła warmińskich twórców ludowych posiadały charakterystyczną wymowę formalną. Postacie były ukazywane w dużym uproszczeniu. Układ sylwetki i linii oraz ich rytmika była bardziej monumentalna, surowa i prymitywna⁵⁹. Swoją indywidualny styl w rzeźbie świątkarze osiągnęli poprzez wielokrotne powtarzanie tych samych przedstawień. Ich dzieła mogły zachwycać formą, sposobem ujęcia tematu, śmiałością rozwiązań i ekspresji przedstawienia. Mogły zaskakiwać realizmem, albo naiwnością. Rzeźbiarze, działając w pojedynkę i bez wzajemnego wpływu na siebie, stwarzali sobie tylko właściwy schemat figur, niemal w każdej okolicy inny, który można nazwać szkołą⁶⁰. Figury drewnianej rzeźby ludowej ujmowane były na ogół frontalnie, fasadowo⁶¹, co wynika z ich usytuowania we wnękach przydrożnych kapliczek, gdzie miały być oglądane tylko z jednej strony. Świątki trwały w zastęglej pozie przez co wywoływały wrażenie monumentalności i statyczności⁶². W rzeźbie ludowej zawierały się najważniejsze ce-

⁵⁵ ADN MWM – Biesowo 74483; A. Ulbrich, dz. cyt., s. 584 – il. 716.

⁵⁶ Tamże, s. 618, 625 – il. 778.

⁵⁷ J. Hochleitner, *Wpływ sztuki ludowej na kształtowanie się świadomości Warmiaków w II połowie XIX wieku*, „Echa Przeszłości” 2009, t. 10, s. 138.

⁵⁸ A. Jackowski, *O rzeźbach i rzeźbiarzach*, Warszawa 1997, s. 10.

⁵⁹ H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, s. 149-150.

⁶⁰ J. Grabowski, *Dawna polska rzeźba...*, s. 5-6.

⁶¹ H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, s. 146; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 98;

A. Jackowski, *O rzeźbach...*, s. 11; J. Hochleitner, *Wpływ sztuki ludowej...*, s. 142.

⁶² H. Skurpski, *O sztuce ludowej...*, s. 98.

chy świątkarstwa: więź formy z materiałem, prostota i syntetyczność formy, schematyzacja, ekspresja, statyka kompozycji, symetria i równowaga, układ frontalny, rytmizacja, barwność oraz ornament⁶³.

5. Miejsca ekspozycji

Każda rzeźba ludowa była elementem współtworzącym dany obiekt (kapliczkę, krzyż, kaplicę domkową, dzwonnicek ludową – przyp. aut.)⁶⁴. Jednak to kapliczki przydrożne były najwłaściwszym miejscem do prezentacji rzeźbionych wizerunków patronów i miejscem ich kultu. Dzięki kilku kondygnacjom i rozmiarom wnek kapliczki stanowiły tym samym swoiste „mieszkania” dla wyrzeźbionych z drzewa świątków. Samo wyposażenie wnek kapliczek w galerię różnorodnych świętych miało, z punktu widzenia życia religijnego, wielkie znaczenie. Rzeźby były bowiem medium pośredniczącym w kontaktach między człowiekiem a Bogiem, dając ludziom poczucie bezpieczeństwa. Jeśli w kapliczce funkcjonowało jakiegokolwiek wyobrażenie świętego, wówczas posiadała ona większe walory ekspresji religijnej. Kryterium wielkości rzeźby, umieszczonej w eksponowanej wnęce kapliczki, decydowało o pierwszoplanowej roli w kapliczce. Najliczniej występujące przedstawienia wiążą się z postacią Matki Bożej. Była nią najczęściej Madona z Dzieciątkiem i Pietà. Często ukazywano Chrystusa ukrzyżowanego. Zasada dominacji dotyczy właściwie pozostałych wizerunków świętych, umieszczonych we wnękach bocznych, wnękach górnych kondygnacji lub w szczycie kapliczki. Powyższe rozwiązanie ekspozycji wizerunków świętych kojarzy się z retabulum ołtarzowym. Trochę inaczej postrzegać można kapliczki, które wykonano z drewna, gdzie umieszczano jedną figurę. Były to przeważnie kapliczki skrzynkowe nadrzewne⁶⁵ (Dębowo i nie zachowana w Gołogórze⁶⁶), kapliczki skrzynkowe na słupie (Łęgno⁶⁷, przy drodze ze Starych Włók do Lamkowa, Wipsowo⁶⁸ i nie za-

⁶³ A. Jackowski, J. Jarniszkieviczowa, *Sztuka ludu polskiego*, Warszawa 1967, s. 23-24.

⁶⁴ J. Hochleitner, *Kaplice, kapliczki, figury i krzyże przydrożne*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości” (dalej: PPP) 2000, z. 31, s. 18.

⁶⁵ Szerzej: T. Czerwiński, *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*, Warszawa 2012, s. 116-123.

⁶⁶ M. Bojenko, A. Brosch, *Warmińskie kapliczki*, cz. 1, Dobre Miasto 2011, s. 257.

⁶⁷ AAWO, AB, H 472, *Kapliczki na Warmii, opisy, 1992*, Kapliczki skrzynkowe, s. 118.

⁶⁸ Tamże.

chowane: Barcikowo⁶⁹, Butryny⁷⁰, Ruszajny⁷¹) oraz kapliczki skrzynkowe zawieszane na krzyżu⁷² (Biesowo⁷³, Rasząg⁷⁴ i nie zachowane: Klebark Wielki⁷⁵, Nowe Marcinkowo⁷⁶, Spręcowo⁷⁷).

6. Motywy ikonograficzne

Poddając analizie zachowane drewniane wyposażenie kapliczek można wnioskować o dominacji w ich wystroju określonych, tradycyjnych przedstawień figuratywnych. Do specyficznych tematów warmińskiej sztuki ludowej zaliczało się kilka typowych wyobrażeń: Chrystusa, Matki Bożej i najpopularniejszych świętych. Ta różnorodność przedstawień w kapliczkach określała ludowe upodobania oraz charakter lokalnego kultu. Na zasięg i częstotliwość występowania pewnych tematów ikonograficznych w kapliczkach mogła wpływać również bliskość sanktuariów, ze znajdującymi się w nich słynącymi cudami figurami (Łąki Bratiańskie⁷⁸, Święta Lipka) i obrazami (Żuromin⁷⁹).

⁶⁹ Tamże; M. Jackiewicz-Garniec, *Kapliczki i krzyże przydrożne*, w: *Kościół i kaplice archidiecezji warmińskiej*, red. B. Magdziarz, t. 2, Olsztyn 1999, s. 272, 274 – il.; M. Bojenko, A. Brosch, dz. cyt., s. 65.

⁷⁰ ADN MWM – Butryny 74172.

⁷¹ AAWO, AB, H 472, *Kapliczki na Warmii*, opisy, 1992, *Kapliczki skrzynkowe*, s. 118; ADN MWM – Ruszajny 7267; FPSOZ OL – Ruszajny.

⁷² A. Soduła, *Drewniane krzyże i kapliczki Warmii*, PPP, red. A. Scheer, 1998, s. 28; T. Czerwiński, dz. cyt., s. 62-63.

⁷³ ADN MWM – Biesowo 74484; A. Soduła, *Kaplice, kapliczki i krzyże drewniane gminy Kolno w Warmii*, PPP, 1996, s. 10-27 i 42; tegoż, *Drewniane krzyże...*, s. 29.

⁷⁴ Tamże, s. 30.

⁷⁵ F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 28, il. 31; H. Skurpski, *O sztuce ludowej...*, s. 96.

⁷⁶ ADN MWM – Nowe Marcinkowo 71857; *Warmia i Mazury*, red. S. Zajchowska, M. Kielczewska-Zalewska, t. 4, cz. 2, Poznań 1953, s. 114; F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 21; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, il. 1; tegoż, *O sztuce ludowej...*, s. 96; H. Madej, J. Piskorska, J. Wojtkowski, *Przewodnik po zabytkowych kościołach południowej Warmii*, Olsztyn 1973, s. 10 – il.

⁷⁷ F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 20; H. Skurpski, *O sztuce ludowej...*, s. 96.

⁷⁸ Chodzi o znajdującą się w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur tzw. Madonnę „stożkową”: DE MWM – 4667. Jedyne przykłady takiej rzeźby w terenie stwierdzono w Plutkach.

⁷⁹ Jedyne znany przykład to płaskorzeźbiona kopia obrazu Matki Bożej Żuromińskiej, znajdująca się niegdyś w kapliczce w Nagładach.

Ikonografia chrystologiczna

Wśród motywów ikonografii chrystologicznej na pierwszym miejscu w badanych obiektach znajdują się przedstawienia ukrzyżowanego Chrystusa. Były one wykonane z reguły według wymogów ikonografii łacińskiej. Występują one w formie dużych, przydrożnych krzyży, na których umieszczono pełne ekspresji rzeźbione postacie Chrystusa (Bredynki, Gąglawki, Jonkowo, Krosno, Kwiecewo, Prasłity, Sętał, Stanclewo, Sząbruk, Tolkowiec, Wojnity). Mniejsze krzyże, podobnie zrealizowane, umieszczano we wnękach kapliczek (Bartąg, Bornity, Brąswałd, Długobór, Głotowo, Jeziorany, Kominki, Kwiecewo, Mawry, Nagłady, Piotraszewo, Sętał, Wojnity, Zagony). Do tej grupy zalicza się także, rzadko występujący na Warmii, krzyż „jaskółczy”, umieszczony niegdyś w kapliczce w Barczewie⁸⁰. Najmniejsze, ludowe krucyfiksy znajdowały się w prześwietowej wnęce kapliczki (Dorotowo, Klebark Mały, Świątki, Warkały).

Zarówno w samym krzyżu, jak i w grupie Ukrzyżowania, zawierał się walor pasyjny. Grupy Ukrzyżowania najczęściej przedstawiały ukrzyżowanego Chrystusa w asyście Matki Bożej i św. Jana Ewangelisty (zachowane: Barczewo, Orneta II⁸¹, Rozgity, Świątki; nie zachowana: Orneta I⁸²) oraz św. Marii Magdaleny (nie zachowana: Stękiny⁸³). Ten ostatni przykład był pierwotnie wzbogacony o emblematy Męki Pańskiej, które nawiązywały już do innego motywu pasyjnego, jakim były *Arma Christi*⁸⁴. Na te wyobrażenie składały się rzeźbione atrybuty Męki Pańskiej, znajdujące się w kapliczce w Bzowcu i na krzyżu w Chojnowie⁸⁵. „Armaria” w swojej formie stanowiły najpełniejszy wyraz kultu relikwii Męki Pańskiej, skupiały uwagę obserwatora wywołując w nim szczególne refleksje.

⁸⁰ ADN MWM – Barczewo 4437-9. Obecnie kopia krzyża oryginalnego.

⁸¹ IS PAN – Orneta 057469.

⁸² Dzieło przypisywane K. Perwangerowi.

⁸³ ADN MWM – Stękiny 74346.

⁸⁴ J. J. Kopeć, *Przemiany ideowe pobożności na przykładzie kultu korony cierniowej Chrystusa*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1972, r. 10, s. 155-191; J. Piskorska, *Motywy pasyjne w sztuce sakralnej Warmii i Mazur*, w: *Kult Męki Pańskiej. Historia i teraźniejszość*, red. H. D. Wojtyska, Olsztyn 2001, s. 180-182.

⁸⁵ D. Barton, *Przewodnik krajoznawczy „z myszką” po Wysoczyźnie Elbląskiej*, Elbląg 1997, s. 163.

Motyw Chrystusa Frasobliwego⁸⁶, w porównaniu z sąsiednimi Kurpiami i Kaszubami, nie był na Warmii powszechny. Zgodnie z nauką Kościoła, figury Frasobliwego były postacią ilustrującą jedno z wydarzeń Męki Pańskiej. Na Warmii została zarejestrowana właściwie tylko jedna drewniana figurka Chrystusa Frasobliwego⁸⁷. Polichromowana rzeźba znajdowała się prawdopodobnie w jednej z przydrożnych kapliczek w Ignalinie⁸⁸. Współcześnie daje się zauważyć tworzenie takiego wizerunku do nowo wzniesionych kapliczek (Gutkowo, Kaborno, Łajsy, Pieniężno, Płoskinia, Smołajny, Wojnity, Unieszewo).

Na podstawie kwerendy terenowej i materiału archiwalnego można wskazać inne motywy ikonograficzne dotyczące Chrystusa, które nie stanowiły wytworów powszechnych, a tylko jednostkowe. Do nich należy drewniana rzeźba Zbawiciela Świata z kapliczki w Praslitach, którą relokowano do kolegiaty w Dobrym Mieście. Inny motyw to Tron Łaski, który, należąc do przedstawień Trójcy Świętej⁸⁹ (zachowana kapliczka nadrzewna w Dębowie), w ikonografii sprowadzał się do wizerunku Boga Ojca, trzymającego w dłoniach swego Syna ukrzyżowanego, gdzie Duch Święty, ukazywany w postaci gołębicy, umieszczony był najczęściej nad krucyfiksem. Taki obraz prezentuje, znajdująca się niegdyś w kapliczce w Orzechowie, rzeźba ludowa Trójcy Świętej⁹⁰. Innym motywem jest zachowana w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego z kapliczki w Butrynach. Jej walor tkwił w nieudolnym, ale świadomym naśladownictwem warsztatu K. Perwangera. Ponadto rzeźbę cechowała dynamika ruchu oraz rozwiane draperie tuniki. Przegląd motywów chrystologicznych zamyka jedyny znany przykład figury Chrystusa Dobrego Pasterza z kapliczki w Kwiecewie⁹¹.

Ikonografia maryjna

Rzeźby Matki Bożej, o różnych motywach ikonograficznych, były dosyć często umieszczane w kapliczkach. Jej liczne występowanie nale-

⁸⁶ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 2, Warszawa 1901, s. 168; tegoż, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 2, Warszawa 1909, s. 23.

⁸⁷ J. Grabowski, *Dawna polska rzeźba...*, s. 18.

⁸⁸ DE MWM – Ignalin 3020; D. Góralowa, *Katalog nie publikowanych...*, s. 508 – il. 9; tejże, *Warmińska rzeźba...*, s. 162 – il. 72, 163.

⁸⁹ Por. T. Czerwiński, dz. cyt., s. 180-183.

⁹⁰ F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 10; H. Skurpski, *O sztuce ludowej...*, s. 101 – il.; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 54 – il. 18, 55.

⁹¹ FPSOZ OL – Kwiecewo. Rzeźba ta została skradziona.

ży tłumaczyć funkcją mediacyjną, jako Orędowniczki i Pośredniczki, zdolnej wyblagać u Boga wszelkie łaski i ochronę przed karą Bożą. Matka Pana posiadała w wyobrażeniach ludowych dwa wyraźne aspekty: opiekuńczo-macierzyński oraz opiekuńczo-władczy⁹². Te aspekty sprawiały, że na Warmii spotykano kilka wariantów rzeźb (zachowane: Bartąg⁹³, Ełdyty Małe, Kajny⁹⁴, Nowa Pasłęka⁹⁵ i nie zachowane lub relokowane: Bartołty Małe⁹⁶, Bażyny⁹⁷, Derc⁹⁸, Dobrąg⁹⁹, Franknowo¹⁰⁰, Jonkowo¹⁰¹, Pajtuny¹⁰², Studnica¹⁰³, Tłokowo¹⁰⁴, Unieszewo¹⁰⁵, Unikowo¹⁰⁶, Wipsowo¹⁰⁷, Wólka Szlachecka¹⁰⁸, Żegoty¹⁰⁹), różniących się od siebie zarówno wzajemnym układem obydwu postaci, jak i towarzyszącymi im atrybutami (korona otwarta lub zamknięta, berło, jabłko, różaniec, przydeptywany wąż, półksiężyc, otok z promieni, Chrystus w postaci kilkuletniego chłopca).

O niektórych powstałych rzeźbach Bogarodzicy (Nowe Włoki, Szatanki) można mówić, że są to dzieła wyrosłe z kręgu „sztuki wielkiej”, gdyż przy ich tworzeniu świadomie inspirowano się formą gotyku¹¹⁰. Twórcy ludowi mniej lub bardziej dążyli do realizacji typu Pięknnej Madonny. Ich zamysł, stworzenia Maryi jako młodej i pięknej, o wy-

⁹² R. Tomicki, dz. cyt., s. 44.

⁹³ ADN MWM – Bartąg 7947; J. Piskorska, *Zabytki ruchome w kościołach i kaplicach dekanatów Olsztyn Południe i Północ według stanu z 1975 roku. Inwentarz ruchomych zabytków sztuki kościelnej diecezji warmińskiej*, SW, t. 14, 1977, s. 554.

⁹⁴ D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 7 i 31 – il. 6.

⁹⁵ FPSOZ EL – Nowa Pasłęka.

⁹⁶ ADN MWM – Bartołty Małe 74405.

⁹⁷ IS PAN – Bażyny 055190-1; DE MWM – Bażyny 271.

⁹⁸ FPSOZ OL – Derc, 47136.

⁹⁹ ADN MWM – Dobrąg 74447; DE MWM – Dobrąg 3118; F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 21.

¹⁰⁰ DE MWM – Franknowo 3145 i 3155.

¹⁰¹ DE MWM – Jonkowo 1012.

¹⁰² ADN MWM – Pajtuny 74399-401; F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 21; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, il. 5.

¹⁰³ FPSOZ OL – Studnica.

¹⁰⁴ DE MWM – Tłokowo 3153.

¹⁰⁵ DE MWM – Unieszewo 2675.

¹⁰⁶ FPSOZ OL – Unikowo.

¹⁰⁷ DE MWM – Wipsowo 3537.

¹⁰⁸ FPSOZ OL – Wólka Szlachecka 46102.

¹⁰⁹ DE MWM – Żegoty 3154.

¹¹⁰ Por. K. Wróblewska, *Dwie gotyckie rzeźby i ich ludowe naśladownictwo*, w: *Szkice olsztyńskie*, red. J. Jasiński, Olsztyn 1967, s. 64; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 6.

smukłych proporcjach, niedużej głowie, ciałem wygiętym esowato i okrytym obficie drapowaną szatą, daleki był do ideału. Do kapliczek tworzono również wyobrażenia Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny. Stanowiły one najczęściej występujące ujęcia ikonograficzne, wykonywane ściśle według wskazań Matki Bożej w widzeniach Katarzyny Labouré w 1830 r. W przedstawieniu tym widoczne były jednak różne interpretacje sprowadzone do: postawy stojącej z rękami złożonymi do modlitwy, z rękami skrzyżowanymi na piersiach lub z dłońmi splecionymi na wysokości pasa oraz z rękami opuszczonymi ku dołowi (Bartołty Małe¹¹¹, Wilimy).

Najbardziej charakterystycznym i najpopularniejszym motywem ikonograficznym dla warmińskiej rzeźby była jednak Pietà¹¹². Stanowiła ona swego rodzaju odpowiednik prawie nieznanego na Warmii Chrystusa boleściwego z innych regionów Polski¹¹³. Warmińska Pietà przedstawiała zwykłą Kobieta, trzymającą na kolanach martwego Chrystusa¹¹⁴. W takim ujęciu była ona sposobem prezentacji zdarzeń dogmatycznych w jednoczesnym uchwyceniu zdarzenia historycznego¹¹⁵. Przy tworzeniu Piety świątkarzom nie brakło wzorców – rzeźb gotyckich i barokowych, których wiele znajdowało się zarówno w kościołach, jak i przenoszonych z nich do przydrożnych kapliczek¹¹⁶. Przedstawienia Piety miały swój indywidualny styl z zapisaną w twarzach kanciastych, ruchach powolnych, określonych ostrymi cięciami dłuta¹¹⁷. Grupy tych rzeźb, bardzo do siebie podobnych, z okolic Olsztyna, czy Biskupca świadczą o istnieniu konkretnych warsztatów powielających motyw w sposób niemal dosłowny¹¹⁸. Cechą jednej grupy Piet była charakterystycznie sfałdowana chusta na głowie Maryi (zachowane: Frączki, Jesionowo¹¹⁹,

¹¹¹ ADN MWM – Bartołty Małe 74405.

¹¹² H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, s. 152; A. Jackowski, *Sztuka ludowa...*, s. 201; szerzej: T. Czerwiński, dz. cyt., s. 206-212.

¹¹³ H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, s. 152; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 6.

¹¹⁴ Tamże, s. 16; M. Korolko, *Leksykon kultury religijnej w Polsce. Miejsca, obrzędy, wspólnoty (z przydatkiem literackich wypisów)*, Warszawa 1999, s. 414.

¹¹⁵ M. J. Bzowska, *Ikonoografia przedstawień Piety w kontekście tradycji europejskiej*, w: *Okruchy Atlantydy kapliczki Warmii*, t. 2, red. M. J. Bzowska, Olsztyn 2010, s. 14.

¹¹⁶ H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, s. 151; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 6.

¹¹⁷ J. Stasiak, *Święci warmińskich kapliczek*, Olsztyn 2000, s. 7.

¹¹⁸ J. Grabowski, *Sztuka ludowa formy i regiony w Polsce*, Warszawa 1967, s. 425-427; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 6.

¹¹⁹ FPSOZ OL – Jesionowo.

Nowe Marcinkowo¹²⁰; nie zachowane lub relokowane: Leszno¹²¹, Lutry¹²², Mokiny¹²³, Radostowo¹²⁴, Żardeniki¹²⁵). Natomiast cechą Piet z okolic Biskupca była specyficznie wydłużona i prostokątna twarz Maryi (zachowane: Miejska Wieś¹²⁶, Wilkiejmy¹²⁷, Wipsowo; nie zachowane lub relokowane: Bartoły Wielkie¹²⁸, Bredynki¹²⁹, Kramarzewo¹³⁰, Stanclowo I¹³¹, Stanclowo II¹³²). Zachował się ponadto szereg innych rzeźb, którym trudno jednoznacznie przypisać warsztat (zachowane: Wadąg, Zagony; nie zachowane lub relokowane: Bieniewo¹³³, Czerwonka¹³⁴, Dobrąg¹³⁵, Jeziorany¹³⁶, Kępa Tolnicka¹³⁷, Klewki¹³⁸, Likusy¹³⁹, setnik¹⁴⁰, Pierwagi¹⁴¹, Ramsowo¹⁴², Sułowo¹⁴³, Tuławki¹⁴⁴, Tumiany¹⁴⁵, Wrzesina¹⁴⁶).

¹²⁰ ADN MWM – Nowe Marcinkowo 7792-3; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, il. 17a.

¹²¹ D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 59 – il. 20.

¹²² DE MWM – Lutry 3536.

¹²³ DE MWM – Mokiny 3540.

¹²⁴ ADN MWM – Radostowo 74465; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, il. 18a; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 72, 73 – il. 27.

¹²⁵ IS PAN – Żardeniki 113646; F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 23.

¹²⁶ FPSOZ OL – Miejska Wieś 46960.

¹²⁷ FPSOZ OL – Wilkiejmy 46358.

¹²⁸ ADN MWM – Bartoły Wielkie 74453; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 115 – il. 48.

¹²⁹ IS PAN – Bredynki 055326.

¹³⁰ IS PAN – Kramarzewo 056438.

¹³¹ IS PAN – Stanclowo 058400; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, il. 9a; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 118-120 – il. 51.

¹³² DE MWM – Stanclowo 897.

¹³³ FPSOZ OL – Bieniewo.

¹³⁴ DE MWM – Czerwonka 3124; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 124, 125 – il. 53.

¹³⁵ ADN MWM – Dobrąg 1124-5.

¹³⁶ DE MWM – Jeziorany 3530.

¹³⁷ IS PAN – Kępa Tolnicka 113605.

¹³⁸ DE MWM – Klewki 749.

¹³⁹ K. Wróblewska, dz. cyt., s. 61, 63-65; H. Skurpski, *O sztuce ludowej...*, s. 110 – il.; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 6.

¹⁴⁰ Tamże, s. 95 – il. 38.

¹⁴¹ IS PAN – Pierwagi 057752.

¹⁴² DE MWM – Ramsowo 4066.

¹⁴³ IS PAN – Sułowo 058518.

¹⁴⁴ D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 99 – il. 40.

¹⁴⁵ Tamże, s. 132, 133 – il. 57.

¹⁴⁶ DE MWM – Wrzesina 4794.

Ikonografia najpopularniejszych na Warmii świętych Pańskich

Święci Pańscy zazwyczaj byli przedstawiani w sposób znacznie mniej ekspresyjny niż Chrystus i jego Matka, a czasem nawet przybierali schematyczne formy. Na podstawie zachowanych drewnianych rzeźb świętych, ale również ich wyobrażeniom utrwalonych na archiwalnej fotografii m.in. ze zbiorów dawnego Urzędu Konserwatora Zabytków w Królewcu, reprodukcji w publikacjach przedwojennych i powojennych, a także powojennego materiału fotograficznego autorstwa Zygmunta Drzewieckiego i Franciszka Klonowskiego, można dziś odtworzyć najpopularniejszych patronów warmińskich kapliczek. Do nich zaliczali się: św. Antoni z Padwy (zachowane: Biegonity, Jesionowo¹⁴⁷; nie zachowane lub relokowane: Bredynki¹⁴⁸, Jeziorany¹⁴⁹, Jonkowo¹⁵⁰, Klebark Wielki¹⁵¹, Kronowo¹⁵², Nagłady¹⁵³, Prejłowo¹⁵⁴, Redykajny¹⁵⁵, Stanclewo¹⁵⁶, Stare Włóki¹⁵⁷, Troszkowo¹⁵⁸, Wipsowo¹⁵⁹); św. Barbara (Bredynki¹⁶⁰); św. Elżbieta Węgierska (Bredynki¹⁶¹); św. Florian (zachowana: Bredynki¹⁶²; nie zachowane lub relokowane: Franknowo¹⁶³, Grzęda¹⁶⁴, Mingajny¹⁶⁵, Nowe Marcinkowo¹⁶⁶, Stanclewo¹⁶⁷, Żegoty¹⁶⁸); św.

¹⁴⁷ H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, il. 10a.

¹⁴⁸ ADN MWM – Bredynki 74177; F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 29; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, il. 9b; M. Pokropek, *Atlas sztuki ludowej w folkloru w Polsce*, Warszawa 1978, s. 48.

¹⁴⁹ DE MWM – Jeziorany 3531 i 3535.

¹⁵⁰ D. Góralowa, *Katalog nie publikowanych...*, s. 516 – il. 20; tejże, *Warmińska rzeźba...*, s. 80-81.

¹⁵¹ H. Skurpski, *O sztuce ludowej...*, s. 96.

¹⁵² DE MWM – Kronowo 3550.

¹⁵³ DE MWM – Nagłady 4509.

¹⁵⁴ ADN MWM – Prejłowo 4471; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, il. 8.

¹⁵⁵ D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 84-85.

¹⁵⁶ ADN MWM – Stanclewo 4169-70; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, il. 9a; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 118-119 – il. 50.

¹⁵⁷ ADN MWM – Stare Włóki 74411.

¹⁵⁸ ADN MWM – Troszkowo 74455.

¹⁵⁹ DE MWM – Wipsowo 3534.

¹⁶⁰ IS PAN – Bredynki 055328; F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 29; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 116, il. 49.

¹⁶¹ D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 8.

¹⁶² IS PAN – Bredynki 055329.

¹⁶³ DE MWM – Franknowo 3146.

¹⁶⁴ ADN MWM – Grzęda 74494-5.

¹⁶⁵ ADN MWM – Mingajny 71060.

¹⁶⁶ ADN MWM – Nowe Marcinkowo 71857.

¹⁶⁷ ADN MWM – Stanclewo 74476-8.

Jan Nepomucen (zachowane: Biskupiec, Rycybalt; nie zachowane lub relokowane: Biesowo¹⁶⁹, Bredynki¹⁷⁰, Dobrąg¹⁷¹, Dywity¹⁷², Ramsowo¹⁷³); św. Józef (relokowane: Cerkiewnik¹⁷⁴); św. Katarzyna Aleksandryjska (relokowane: Bredynki¹⁷⁵, Żegoty¹⁷⁶); św. Mikołaj z Myry (relokowane: Jedzbark¹⁷⁷, Zalbki¹⁷⁸); św. Roch (zachowane: Studnica, Tomaszkowo; nie zachowane lub relokowane: Jonkowo¹⁷⁹, Stare Włoki¹⁸⁰, Tłokowo¹⁸¹); św. Walenty (zachowane: Różyn; nie zachowane lub relokowane: Bartoły Wielkie¹⁸², Bisztynek¹⁸³, Kolno¹⁸⁴, Kronowo¹⁸⁵, Żardeniki¹⁸⁶); św. Rozalia (relokowane: zbiory Muzeum Warmii i Mazur).

Można zauważyć, że częstość występowania rzeźbionych wyobrażeń określała wielki szacunek danej społeczności do konkretnych świętych. To szło w parze z pewnym zjawiskiem, gdy w jednej kapliczce umieszczano szereg rzeźb świętych.

Zakończenie

Ciągłość istnienia rzeźby ludowej w kapliczkach, została drastycznie przerwana w wyniku dramatycznych wydarzeń w okresie końcowej fazy II wojny światowej i nieodwracalnych zmian ludnościowych i kulturowych, zaistniałych bezpośrednio po niej. Wiele kapliczek zostało wówczas pozbawionych dawnych elementów wyposażenia. Do destruk-

¹⁶⁸ DE MWM – Żegoty 3157.

¹⁶⁹ ADN MWM – Biesowo 74483.

¹⁷⁰ IS PAN – Bredynki 055328.

¹⁷¹ ADN MWM – Dobrąg 1121-3; F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 27.

¹⁷² DE MWM – Dywity 2909.

¹⁷³ DE MWM – Ramsowo 1042.

¹⁷⁴ DE MWM – Cerkiewnik 3545.

¹⁷⁵ F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 27, 29; H. Skurpski, *Warmińska plastyka...*, il. 13b; M. Pokropek, dz. cyt., s. 48; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 112-113 – il. 47.

¹⁷⁶ ADN MWM – Żegoty 7989.

¹⁷⁷ DE MWM – Jedzbark 3944.

¹⁷⁸ DE MWM – Zalbki 25; F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 10; H. Skurpski, *O sztuce ludowej...*, s. 99 – il.; D. Góralowa, *Warmińska rzeźba...*, s. 92-93 – il. 37.

¹⁷⁹ A. Ulbrich, dz. cyt., s. 533 – il, 649.

¹⁸⁰ F. Klonowski, *Warmińska rzeźba...*, s. 27.

¹⁸¹ DE MWM – Tłokowo 3156.

¹⁸² ADN MWM – Bartoły Wielkie 74420.

¹⁸³ DE MWM – Bisztynek 423.

¹⁸⁴ DE MWM – Kolno 4471.

¹⁸⁵ DE MWM – Kronowo 3110.

¹⁸⁶ ADN MWM – Żardeniki 4458-9.

tywnego procesu eliminacji wyobrażeń z kapliczek przyczyniły się: niszczenie z premedytacją rzeźb ludowych, kradzieże, a także relokacje zabytkowych rzeźb ludowych, do niektórych kościołów (Franknowo, Kwiecewo, Lutry, Sętal) oraz do zbiorów prywatnych i muzealnych. Takie wnioski nasuwają się po konfrontacji stanu zastanego kapliczek i krzyży z udokumentowanym, na fotografiach archiwalnych, stanem przeszłym wyposażenia kapliczek.

Drewniane świątki, umieszczone w kościołach i w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, utraciły bezpowrotnie swój dawny urok. Z drugiej strony zgromadzenie ich, w innym niż kapliczki miejscu, uchroniło je od zatracenia. Próba odtworzenia miejsc pochodzenia rzeźb ludowych, wyjętych z ich naturalnego miejsca, w wielu sytuacjach jest zadaniem niemożliwym. Brakuje tu informacji, które pomogłyby w ustaleniu pierwotnych miejsc. Na całkowitą sumę 1370 zarejestrowanych kapliczek zaledwie 69 z nich zachowało rzeźbiony element wyposażenia. W tej liczbie zawiera się paręnaście kapliczek, które charakteryzują się posiadaniem rzeźb drewnianych, o cechach wytworów profesjonalnych. W pozostałej reszcie kapliczek znajdują się wytwory sztuki ludowej, ale o ubogich walorach estetycznych. Badania terenowe wykazały brak bardzo wielu rzeźb ludowych, których dawną obecność stwierdzały dotychczasowe publikacje lub dokumentacja konserwatorska.

Niniejszy artykuł miał potwierdzić występowanie obecnie rzeźb ludowych w kapliczkach i na krzyżach oraz miał wskazać nowe obiekty, w których zachowały się rzeźby bliżej nieznanymi wcześniejszym badaczom. Nie mógł jednak wyjaśnić wielu interesujących kwestii, gdyż opisywana tematyka jest na tyle złożona, że należałoby jej poświęcić więcej czasu i miejsca. Na warmińską rzeźbę ludową należy spojrzeć jak na określone zjawisko artystyczne, które, w dokładnych badaniach naukowych, wymaga interdyscyplinarnego podejścia. Takie rozwiązanie pomogłoby uwzględnić jego wymiar lokalny, ale także uniwersalny. To na pewno skutkowałoby powstaniem szerszej i dokładniejszej pracy o sztuce ludowej na Warmii, gdzie niniejszy artykuł można potraktować jako pewien punkt wyjścia.

WOODEN FOLK SCULPTURE AS EQUIPPED OF WARMIA'S CHAPELS AND CROSSES IN THE PAST AND TODAY

Summary

In the past, the wayside shrines and crosses in Warmia were commonly equipped with wooden rustic sculptures. For their better exposure, various architectural forms of the shrine constructions were used. However due to numerous factors, the sculptures of the Saints have not survived in their natural place. Such conclusion is springing to mind after full area and archives research. Having confronted the shrines' present state with the past, substantial loss in resources have been acknowledged. Out of 1370 wayside shrines only 69 contained a sculpture. As a result, only these sculptures, which were earlier documented and still in existence in situ, represent the only source of knowledge regarding the Warmia history, its community and culture. The origin of the sculptures is owed to frequently anonymous, local artists, who fulfilled particular social and personal orders. They used specific iconography models. One can distinguish iconography motives regarding the Christ, Holy Mary and the Saints in wooden, rustic sculptures. The most frequent motive of the sculptures regards, however, Holy Mary, with a very characteristic for Warmia – Pietà.